

Harpan magi

Om ett musikaliskt runfynd från Sigtuna omkring år 1100

Helmer Gustavson

Fyndet av ett litet runristat föremål av älghorn gjort vid en arkeologisk utgrävning i Sigtuna 1999 ger en konkret antydning om musikens värld där under tidig medeltid och kändedom, om än blygsam, om ett musikinstrument, som i inskriften benämns harpa. Vår kunskap om stränginstrument från denna tid är i övrigt nästan uteslutande hämtad från litterära källor, vilka som framgår av det följande är ganska vaga.

”Han satt på högen, harpan slog han / jättekvinnans herde, gladlynte Eggder./ Ovan honom gol i höga trädet / fagerröd hane som Fjalar heter.” Så lyder den gåtfulla pastorala vers som i Völvans spådom i den poetiska Eddan avbryter den mörka visionen av världstillståndet, där solens sken svartnar och vintrar utan somrar följer. Men den ljusa fredliga stämningen med herden som sitter på högen och vaktar sina djur har en underton av kommande olycka. Herden hör till den onda värld som styrs av jättarna, gudarnas och människornas fiender. Hans namn kan i sig vara ett ont omen, eftersom det i namnet ingår ett namnled, som möjligen betyder fruktan, skräck. Och själva namnet används som omskrivning för vargen i Snorres Edda. De djur han vaktar är kanske

inte några fredliga får utan vargar. Den hög han sitter på är förmodligen en gravhög under ett träd, där döda kroppar hänger. Den glädje herden känner och ger sitt uttryck för i spelet på harpan är snarare en tillfredsställelse inför världens kommande undergång, som Fjalar signalerar. På motståndarsidan blåser Heimdal högt i hornet för att kalla de goda krafterna till den avgörande kampen. Harpan och hornet är de enda musikinstrument som nämns i Eddan och att de förekommer där beror nog på att de hade en symbolisk funktion och därför används där.¹

Harpan förekommer inte bara i Eddans gudadiktning. En viktig föremålsmagisk eller musikmagisk roll har den också i Eddans hjältediktning. Mest känd är väl episoden med Gunnar i ormgropen som förekommer i flera av dikterna där.² Episoden är specifikt nordisk och förekommer förutom i den fornisländska eddadiktningen i de isländska sagorna. I den tyska Nibelungsången från de första årtiondena av 1200-talet, där Gunnar kallas Gunther, finns inte episoden med och musikinstrumentet harpa nämns inte alls i dikten. Musikinstrumenten där är det samtida europeiska hovlivets instrument, trummor, trumpeter och flöjter. Möjligen

kan spelmannen Folkers fiddla vara en musikmytisk motsvarighet till den nordiska diktens harpa. Folker spelar t.ex. i sång 33:1833–1836 så att burgunderna glömmar sina olyckor.

Den äldsta litterära framställningen av Gunnar i ormgropen förekommer i strof 31 i Kvädet om Atle, som är bland de äldsta hjältekväderna (Sveinsson 1962:410ff.), möjligen tillkommet i Norge omkring 870 (Kristjánsson 1997:65ff.). Gunnars öde skildras rakt på sak utan några magiska inslag: ”Kämparna lade den levande försten / ensam i gropan där ormar krällde. / Med handen slog Gunnar i häftig vrede / på harpan – ljudligt ljödo dess strängar” (Björn Collinders översättning). Från Gudruns synpunkt skildras händelsen indirekt i kvädet Oddruns gråt: ”En annan gång jag till Geirmund for / för att ölet brygga. / På harpan tog kloke kungen att spela. / Han anade att jag / till hjälp åt den ättstore kungen då skulle komma. / Från Hlesö kunde jag höra / hur om strider där strängarna ljödo.” En helt annan situation frammanas i Den grönländska sången om Atle, då den bundne Gunnar spelar harpan med tårna. Musikens och väl också harpans magiska makt påverkar omgivningen mycket kraftigt: ”Gunnar tog harpan, han grep den med tårna, / spela kunde han så kvinnorna gräto, / männen klagade, de som mest kunde fatta – / han gav bud åt kvinnan; bjälkarna gingo av” (Björn Collinders översättning). Episoden i ormgropen återkommer också om än i något varierad form i Skaldskaparmål i Snorres Edda och i Völsungasagans berättelse om dödan av Gunnar. Motivet har säkerligen de två författarna hämtat från den poetiska Eddan.

Motiv med harpa förekommer också i isländska sagor, bl.a. i Ragnar Lodbroks saga

(en fortsättning av Völsungasagan) och kortberättelsen Sagan om Norna-Gäst. Och en av jarlen Ragnvalds nio idrotter enligt Orknöjarlarnas saga (ursprungligen från 1100-talet) är harpospel. Värt att nämna är också att harpan är den kringvandrande barden Widsiths instrument i den fornengelska dikten Widsith, nedtecknad på slutet av 900-talet. Likaså förekommer den i Beowulf, som förmodligen diktades på 700-talet. Handlingen i den utspelas i nordisk miljö, men dikten är skriven för engelsk publik. Det kan nämnas att en frånvaro av harpan tjänar som en metafor för döden i Beowulf. Då harpan annars förekommer där, står den för livsglädje och fest, förhatlig för den onde Grendel.

Karaktäristiskt för dessa litterära framställningar är att harpan inte beskrivs närmare. Vi får vare sig reda på hur den ser ut eller hur den hanteras bortsett från att spelsituationen visar att det var ett knäppt stränginstrument (”Med handen slog Gunnar i häftig vrede / på harpan – ljudligt ljödo dess strängar”; fornisländskan: ”en einn Gunnar / heiptmóðr hörpo / hendi kníði / glumðo strengir”)³. Generellt är det så att det är oklart vilka instrument som döljer sig bakom ord som harpa, rotta, lyra, cithara i de äldre skriftliga källorna.

Gamla harpa

Den nordiska forntidens och medeltidens harpa är alltså på många sätt gåtfull för oss. Vad betecknade själva ordet egentligen för musikinstrument och vad betydde det ursprungligen? Språkforskarna Hjalmar Falk och Alf Torp nämner i sin ordbok *Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch* (1910–1911) att Venantius Fortunatus omtalar det som ett barbariskt, d.v.s. germanskt musikinstrument. De påpekar också

att en kraftig sikt, som man rensar brödsäd eller sållar grus med, kallades *harpa*. Benämningen skulle bero på likhet, då ju botten på sikten består av strängliknande trådar. Ordet har lånats in i franskans *harpe* och italienskans och spanskans *arpa*. Ordets ursprungliga betydelse torde enligt dem vara 'hake, klo' av de i romanska språken inlånade orden, franskans *harpon* 'harpun' och italienskans *arpa* 'klo', att döma och hänga samman med harpans krumma form. I Svensk etymologisk ordbok anger Elof Hellquist att ordet harpa jämte anglosaxiskans *swegelhorn* och fornhögtyskans *swegala* för flöjt är det enda namnet på ett musikinstrument som man säkert vågar beteckna som urgammalt och inhemskt germanskt. I fråga om ordets härkomst är han försiktig, men uppfattar det som besläktat med isländskans *harpa* 'knipa' och *herpast* 'dra sig krampaktigt tillsammans'. Det skulle alltså syfta på handgreppet vid spelningen eller på harpans krökta form. Denna ordkärna skulle också kunna förklara fornnordiskans *munnharpa* 'krampaktig sammandragning av läpparna på grund av köld'. Den ligger kanske också bakom *harpa* 'ful gammal kärring', såvida instrumentbenämningen här inte används bildligt. Även våra dagars etymologer tvekar om instrumentets benämning beror på dess form eller spelsättet med krökta fingrar (artikeln Harfe i *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*², 1993). Musikforskaren Martin van Schaik (1992:19f. *Etymology*) håller före att spelsättet med krökta fingrar ligger bakom benämningen.

Inte heller den nordiska medeltidslitteraturen hjälper oss ur knipan. Vad det egentligen var för instrument som användes då "*dauid mz sangarom slo harpona ok alle lekto for varom herra i sinom harpom ok*

tympanis" (Bonaventuras *Betraktelser över Kristi liv*; den svenska handskriften troligen från början av 1400-talet) blir osäkert, när vi ser att det återger latinets *citharam percutiebat*. Ordet harpa är inte ovanligt i medeltida religiös litteratur och finns också i sammansättningar som *krokharpa*, *harpolekare* 'harpspelare', *harpoleker* 'harpmusik', *harpoliudh*, *harposanger* och *harposträng-er*.

Musikforskarna i det tidiga 1900-talet var hänvisade till att använda medeltida skriftliga källor när det gällde harpans roll i förhistorisk nordisk kultur. De förhistoriska avbildningarna och det arkeologiska materialet var så fåtaliga att de var försumbara. Dessvärre var forskarnas textkritik ofta mindre noggrann och därtill kom understundom en politiskt färgad tendens i forskningen, som gjorde att man såg den nordiska musikkulturen ur ett pangermanskt perspektiv och använde kontinentala källor utan alltför stor åtskillnad.

De förhistoriska avbildningarna av stränginstrument är få och ibland är det svårt att avgöra vad det är för instrument. En fragmentarisk gotländsk bildsten från Källstäde i Lärbro från 500-talet avbildar på den vittrade ristningsytan ett stränginstrument ovanför ett seglande skepp (*fig. 1*). Det tolkades av Sune Lindqvist (1942:89) som en harpa, men som Olle Henschen-Nyman (1984:13f.) och Cajsa Lund (1987:23) har påpekat, är det ett lyrinstrument som avbildas.

På ett stenkors från 1000-talet på Isle of Man, sannolikt ett nordiskt verk, syns en sittande man, som spelar på en flersträngad harpa. (P.M.C. Kermode 1907:196f. *Avbildning 104A*). Scenen återger förmodligen den bibliske David, som i 1 Sam. 16:14–23 spelar lyra för konung Saul. På den runris-

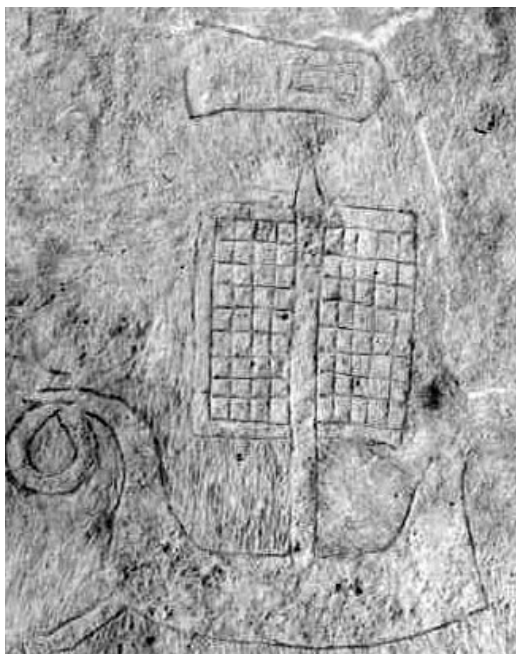

Fig. 1. En lyra och ett skepp på bildstenen från Källstade, Lärbro. Foto ATA.

Fig. 2. Den fjättrade Gunnar på Västerljungsstenen. Foto SHM.

tade 1100-talsfunten från Norum (SHM inv. nr. 1700) syns under ristarsignaturen en avbildning av den fängslade Gunnar i ormgruppen. Det instrument han spelar på med fötterna är dock en lyra. På runstenen från Västerljung från århundradet innan syns på stensens ena sida förmodligen Gunnar sitta med ena benet fjättrad i en ormslinga. Gestalten håller armarna utsträckt. Dessvärre är ristningsytan vid händerna så flagrad att det inte går att se vad det är för föremål han har hållit i händerna (*fig. 2*).

Ormgropscenen med harpan är rikligare företrädd i medeltida ikonografi och återfinns i kyrkportaler och kyrkliga inventarier. Ikonografiskt är den mycket omdiskuterad och kan svårligen användas för att bedöma medeltida musikkultur. Bland avbildningarna finns nio säkra avbildningar av Gunnar i ormgruppen. I fem av dem är instrumenten avbildade som lyror och tre som

ramharpor. Den äldsta avbildningen, en rundlyra, finns på funten från Norum (Blindheim 1972:9; *fig. 3*).

Redan denna översikt visar att ordet harpa i nordiska språk i äldsta tid hade en vidare betydelse än det har i dag. *Harpa* tycks ha varit benämning såväl på musikinstrumenten harpa och lyra som andra knäppinstrument (jfr. Jan Ling 1983:156 ff.).

Arkeologiska fynd av stränginstrument, som visar hur de har sett ut och brukats är begränsade. Till stor del var lyror och framför allt harpor säkerligen tillverkade av trä och har endast i begränsad utsträckning lämnat spår efter sig. En delvis restaurerad lyra – avbildad i Kulturhistoriskt lexikon 11, sp. 22 – sannolikt från 1300-talet från Kråvik i Norge är dock bevarad. Mestadels består fynden av de delar som var tillverkade av mer hållbart material som metall, ben, horn och bärnsten, d.v.s. ställen på lyror och

stift/nitar och stämskruvar på lyror och harpor. Den genomgång av det arkeologiska materialet som Lia Lonnert gör i bilagan till en uppsats (Lonnert 2002), där hon ingående undersöker skrivna och ikonografiska källor och arkeologiska fynd för att bedöma deras relevans ur forskningssynpunkt, visar att instrumentfragmenten mestadels har hört till lyrinstrument.

Att stränginstrument förmodligen hade en fast förankring i nordisk musikkultur under medeltiden talar inte bara de många beläggen på ordet harpa utan också ord som *harpari* och *harpslagi* 'harpospelare'. Den mytiske sveakonungen Haglek hade enligt Snorre (Heimskringla: Ynglingasaga kap. 22) i sin hird alla slags lekare, bl.a. harpospelare (*harpara*) och ordet förekommer också i annan västnordisk litteratur bl.a. i *Strengleikar* och *Thómas saga erkibiskups*, båda i handskrifter från 1200-talets andra hälft. Benämningen *harpslagi* finner vi t.ex. i *Trójumanna saga* och det fornnorska bibelverket *Stjórn* från 1300-talet. Men att ordet *harpari* verkligen har varit gängse visar fyndet från en arkeologisk undersökning 1975 i Schleswig, det vikingtida Hedeby fortsättning. Där påträffades en spatserkäpp

från 1000-talets vardag med en runinskrift som ristaren efter flera försök formulerade noggrant och ganska felfritt: **kris[t] x hialb x suein x harbara**. "Kristus hjälp Sven harpospelare!" (Stoklund & Düwel 2001 med där anförd litteratur). Huruvida Sven varit musiker eller inte är osäkert, eftersom det kan röra sig om ett familjenamn. Om så har varit fallet torde någon hans förfader ha varit harpospelare. Ordet är bildat till *harpa* med det från latinet inlånade *-arius*, som i t.ex. *molinarius* 'mjölnare' och kom i nordiska språk att böjas svagt, därav ackusativformen **harbara**, och att användas för att bl.a. skapa yrkesbeteckningar.

Ett annat intressant fynd av en runristad del till ett musikinstrument gjordes vid de arkeologiska utgrävningarna i Trondheim år 1985. Då påträffades stallet till ett stränginstrument, som stratigrafiskt har daterats till de första årtiondena av 1200-talet. På stallet är runföljden **ruhta** ristad. Runföljden har av Jan Ragnar Hagland (1987:61) uppfattats som en latiniserad form av musikinstrumentnamnet *rotta* eller *rotte* använt som främmandeord eller lånord i norskan på 1100- eller 1200-talet. Lika lite som vi med full säkerhet kan veta vad ordet harpa avsåg

Fig. 3. Dopfunten från Norrum, Bohuslän, med sin framställning av Gunnar i ormgruppen spelande lyra med fötterna. Foto SHM.

Fig. 4. Stämnyckeln är knappt 13 cm lång. Runinskrift på sida A: **x hayr þu · huer hita · kiarþi**

för instrument och vad dess etymologi är vet vi vad ordet *rotta* avsåg för stränginstrument och etymologin för det.

Stämnyckeln från Sigtuna

Ett annat fynd av stort musikhistoriskt intresse gjordes i Sigtuna i oktober 1999 vid en arkeologisk undersökning genomförd av Sigtuna museum. Fyndet gjordes i ett utgrävningsschakt i kvarteret Professorn 1 vid Stora gatans södra sida mitt i staden. Här finns närmare tre meter tjocka fyndrika kulturlager från stadens äldsta tid från omkring 980 och 300 år framåt. I ett lager från omkring år 1100 hittade arkeologen Kerstin Fogelberg ett välbevarat avlångt föremål av älghorn med rektangulärt tvärsnitt bland byggnadsrester och avfall. I den ena avsmalnande änden kunde man se ett runt hål 6 mm stort, som var borrarat genom bredsiddorna. I den andra ändens kortsida syntes ett 13–8 mm stort utskuret hål med rektangulär genomskärning och 15 mm djupt. Redan det att ämnet i föremålet är älghorn, ett material som användes vid tillverkning av föremål som t.ex. kammar, tydde på att det var ett bruksföremål. Hålet i den ena änden visade att det hade burits eller varit upphängt. Mycket talade för att det rörde sig om ett

vred eller en nyckel av något slag. Sensationellt var att det på föremålets alla långsidor fanns runor som var inristade med en runvan men något fri hand (fig. 4–7). Runornas inbördes ordning var nämligen inte särskilt noggrann. Några runor i den långa inskriften om ett åttiotals runor och runliknande tecken avslöjade vad föremålet hade haft för uppgift. På ena sidan är nämligen runorna **harbu** tydligt inskurna. Det är en oblik form av det runnordiska ordet *harpa*.

Det runristade föremålet har av allt att döma varit en stämnyckel, som använts för att stämma strängarna i ett musikaliskt knäppinstrument.

Den övriga delarna av inskriften är inte i alla avseenden lika lätta att tyda.

Inskriften börjar på ena smalsidan vid den tjocka kortändan (sida A) och fortsätter på den ena bredsidan vid samma kortända (sida B). På den andra smalsidan (sida C) finns ett avsnitt med lönnrunor med början vid den rundade kortändan. Läsriktningen på sidorna A, B och C är från vänster till höger. På den återstående bredsidan (sida D) finns ett tiotal runor med läsriktning åt vänster.

De inledande runorna **hayr þu** återger imperativen *höyr* 'hör!' av det runsvenska

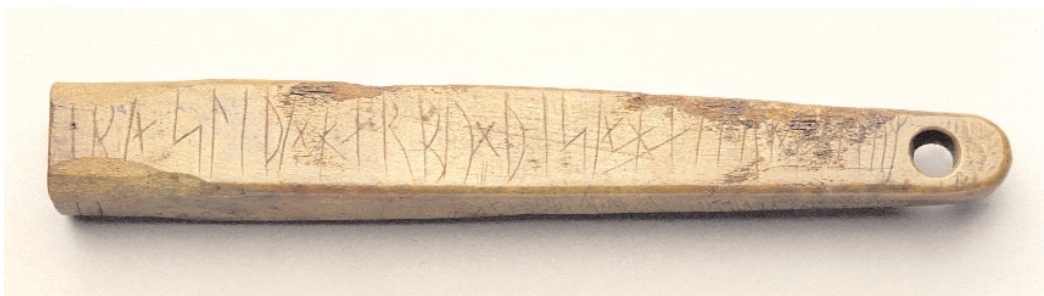

Fig. 5. Sida B: **eri x slipi x harbu x þisi x hailum x hantum.**

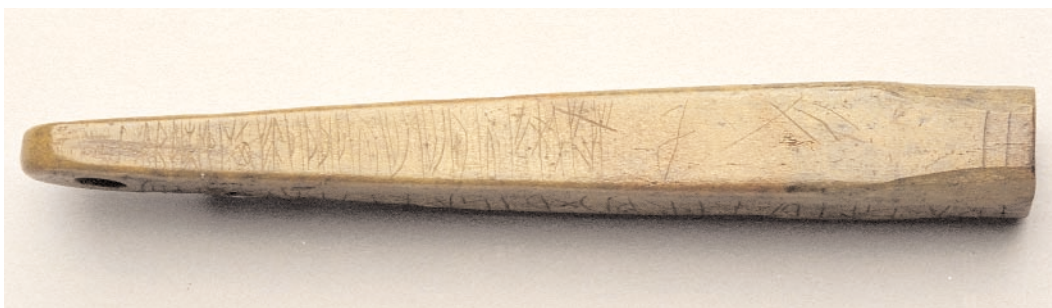

Fig. 6a-b. Sida C: omkring 30 runor och runliknande tecken föregångna av ett likarmat kors, som till formen avviker från de andra tecknen och förmodligen står som ett kristet symboltecken.

Fig. 7. Sida D: här läses från höger till vänster runföljden **tnfrmfli-**. Runorna **t** har ensidig bistav snett nedåt höger och **r** är spegelvänd. Bistaven i **l**-runan mycket otydlig och **i**-runan är grund men säker. Efter **i** finns ett ytterst grunt avsiktligt ristat tecken. Möjligen rör det sig om en vårdslöst ristad **m**-runa.
Foton detta uppslag: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet

verbet *høyra* följt av pronomenet ”du”. Därefter följer frågepronomenet *hværr* ’vem (som)’ följt av det språkligt intressanta självständiga partikelförsedda neutrala demonstrativet *hitta* ’detta’.⁴ Inskriften på sida A avslutas med den indirekta frågebisatsens verb *giærði* ’gjorde’. Sidan A innehåller alltså en uppmaning till läsaren att uppmärksamma upphovsmannen. Vem han var och vad han gjorde bör alltså följa i fortsättningen av inskriften. Denna är svårare att komma till rätta med.

Runorna **eri** som följs av ett ordskillnadstecken bör återge ett namn. Möjligen skall det tolkas som ett runsvenskt mansnamn *Ærri* som förmodligen också förekommer i inskriften på runstenen Vg 32 Kållands-Åsaka. Det kan uppfattas som ett binamn, som är besläktat med ord som *erra* ’stridbarhet’ och *erriligr*, *errinn* ’rask, duktig’ i fornisländskan. Namnet kan också stå för ett icke belagt binamn *Hæri* ’den gråhåriga’ – jämför mansbinamnet *Hæra* av det fornvästnordiska substantivet *hæra* ’gråhårighet, ålderdom’ – eftersom *h*-ljudet ibland inte kommer till uttryck i runinskrifterna. Det med ordskillnadstecken omgivna **slipi** kan knappast återge ett simplex eller en bestämmningsförled till **harbu**, för att med detta bilda en sammansättning av sådant slag som t.ex. stråklarpa. Förekomsten av sådana stråkinstrument har diskuterats av Styrbjörn Bergelt (2006). Tanken vore kanske lockande men är knappast riktig, eftersom stråke, egentligen ’något som stryker’, är en bildning till det transitiva verbet stryka medan **slipi** snarast skulle vara ett substantiv i neutrum bildat till ett äldre svenskt verb *slida* ’glida, halka’ (< germanskt **slīdan-*), som inte konstrueras med objekt. Den skulle också förutsätta att **eri** skulle återge ett verb, som jag inte har kunnat identifiera, ef-

tersom verbet *ærja*, ’plöja’ betydelsemässigt knappast kan komma ifråga.

Ett alternativ är att **slipi** återger ett verb som utgör en del av predikatsledet med **harbu** som objektet för verbets handling. Dessvärre är det svårt att i runföljden se ett verb, som passar i textsammanhanget. Det borde snarast uttrycka att Erre med lyckosamma händer har tillverkat, slöjdat harpan eller att han skickligt må spela på eller stämma den. Formellt bör **slipi** i så fall återge ett preteritum av ett enstavigt verb av typen *spá* : *spádde* eller preteritum av ett verb av typen *leda* : *ledde*. Att det är besläktat med verbet *slá* eller vara bildat till substantivet *slöjd* är omöjligt ur ordbildningssynpunkt. Att det möjligen kan vara besläktat med verbet *slinda* som enligt Ivar Aasens Norsk Ordbog (1873) i dialekten på Östlandet betyder ’fladhugge, tillhugge Stokke paa Siderne (=telgia)’ och ha haft en betydelse ’tälja, med kniv tillverka, slöjda’ får stå som en gissning.

Ett annat alternativ är att **slipi** står som bestämning till *Erri*. Runföljden kan återge ett binamn *Sledi*, som dock inte är känt från någon runinskrift. I norska dialekter är ordet *sledi* känt i betydelsen ’lat, trög person’ och i Diplomatarium norvegicum omtalas 1293 en *Iuar* med binamnet *slæde*. Namnet *Sledi* hör förmodligen samman med namnet *Slodi*, som förekommer i några svenska runstensinskrifter, bl.a. på den kända friser-gillestenen U 391 i Sigtuna. Ordet *slódi* används fortfarande i nyisländskan i betydelsen ’duglítill maður’. Även detta alternativ är osäkert, eftersom det förutsätter att ristan inte brytt sig om att rista in **kiærði** ’gjorde’ efter **eri x slipi** i inskriften.⁵

En omdiskuterad fråga i språkhistoria är hur länge de gamla diftongerna bevarades i svenskan innan de övergick till enkla voka-

ler, t.ex. hur länge runstenens **stain** återgav ett uttal med diftong och vid vilken tidpunkt denna hade övergått i en monoftong som i vårt ord *sten*. Varierande skrivningar som **stain**, **stein** och **stin** i inskrifter på runstenarna har vållat debatt mellan språkhistorikerna, eftersom **stain** ibland förekommer i inskrifter som är klart yngre än en del av dem där det står **stin**. Runstenarnas inskrifter är formelartade och det kan tänkas att nedärvda ortografiska mönster har styrt ristarna. Situationen torde vara annorlunda i fråga om diftongskrivningarna i inskriften på stämnyckeln, eftersom vi får förmoda att de återspeglar ristarens uttal. En liten brasklapp bifogas dock, eftersom stämnyckeln har varit lätt att bära med sig och en medeltidens Widsith kanske har besökt Sigtuna. Att formellt normalisera runföljden **hailum handum** med *hæilum handum* är alltså oproblematiskt. Skrivningen med **ai** återger ett diftongerat uttal *æi*. Angående uttalet se Wessén 1968:32, Moberg 1954.⁶

Likasa återger **a** i **handum** som man kan förvänta i östra Sverige (Widmark 1959: 63ff.) en form utan u-omljud av den gamla u-stammen **handu-*.

Ordalydelsen *hæilom handom* i stämnyckelns inskrift förekommer också i en senmedeltida norsk runinskrift (NIyR 178) på ett dörrbeslag av järn och nästan ordagrant i Tredje kvädet om Gudrun. Herkja hade varit Atles frilla. Hon berättar för honom att Gudrun och Tjordrek hade sovit under samma täcke. Gudrun värjer sin heder genom en ed vid den vita heliga stenen (*at inom hvíta helga steini*) och ett kittelprov (ordalium), *ketiltakið*, med kokande vatten ordnas. En hövding eftersänds som kan helga den kokande kitteln (*hann kann helga hver vellanda*). Gudrun sänker ner armarna i kitteln och tar upp gyllenstenarna (*iark-*

nasteina) och utbrister ”jag har värjt min heder på heligt vis (*heilagliga*). ”Då log Atle med hågen i bröstet / när han såg / Gudruns händer helbrägda” (*er hann heilar sá hendr Guðrúnar*). I komplexet *heill*, *heilagr* och *helga* i dikten kan vi ana nyanser i betydelsen i den endast från germanska språk kända och mycket omdiskuterade ordbildningen. Resultatet av förändringen av betydelsen av ordet *heill* har i senare tid blivit påfallande. I svenskan har *hel* betydelsen ’som omfattar alla delar, odelad, full, hel’, i tyskan betyder *heil* ’osårad, oskadd; frisk’ och engelskans *whole* anger ’något som är i ett oskadat, intakt eller oförminskat tillstånd; hel, fullständig’. Försök till förklaring av den ursprungliga betydelsen av *heill* har gjorts av flera forskare. Ett sådant är att ”ordkärnan” i komplexet har haft en betydelse ’något för någon specifikt eget’, vilket t.ex. skulle återspeglas i fornisländskans *helga sér* ’genom en handling tillägna sig något så att det anses som ens rättmätiga egendom’, t.ex. *helga sér land*. Ett annat förslag är att *heill* går tillbaka på en ordstambildad till en ordkärna som har haft en betydelse ’välgång, lycka’ och som har hört hemma inom den magiska religiösa sfären. Betydelsen skulle till en del vara bevarad i t.ex. den fornisländska formeln *ver þu heill!* för att uttrycka en hälsning och tillönskan om framgång. Denna betydelse är ännu tydligare i ordet *hell* ’lycka, välgång’ som hör till samma ordkomplex.⁷ Som germanisten Walter Baetke har påpekat, är en betydelseutveckling av ett profant ’hel, oskadd’, som skulle kunna förklara den religiösa sfärens ’helig’ inte trolig. Däremot är den motsatta utvecklingen mycket möjlig enligt honom. Om någon är full av lycka eller välgång, så visar det sig bl.a. i att han är andligt och kroppslig frisk, att han kommer os-

kadd ur striden o.s.v. Det är något som är i händerna på en högre makt. Möjligen finns något av denna betydelse bevarat i uttrycket *heilum handum*.

Inskrifterna i klartext på de två sidorna på stämnyckeln talar möjligen för att inskrifterna på de två återstående sidorna också innehåller språkliga meddelanden, som dock i så fall är ristade i lönnskrift. Den kortare av dem består av åtta runor, som är tecken för konsonanter, och en nionde som är tecken för *i*. Försök att tolka inskriften genom att komplettera inskriften med inskott av vokaler, så att det bildas en stavelsebildande text har inte gett något positivt resultat. Inte heller en tolkning av den som ett enkelt förskjutningschiffer, d.v.s. en ersättning av en runa med en föregående eller efterföljande runa i runalfabetet, (t.ex. **orklaski** > **porbiarn**) eller av så kallad Caesarrullning, där tecknet ersätts med ett visst antal steg framåt, t.ex. tre steg, i alfabetet, ger någon begriplig mening.

Den längre inskriften består av ett trettiotal tecken och är av mer komplicerad karaktär. Avritningen visar att tecknen utgörs såväl av runor (**f**, **u**, **p**, **o**, **r**, **h**, **i** och **a**; möjligen också **s**), några av dem med dubbeldragna linjer (**u** och **R**) som av tecknen med runliknande karaktär. Det första tecknet kan vara en bindruna för runföljderna **taR**, **aRt**, **Rat**, **atR**, **tRa** eller **Rta** och det femte snarlika tecknet en bindruna **maR**, **aRm**, **Ram**, **amR**, **mRa** eller **Rma**. Om ”de pariga bistavarna” i det första tecknet är redundanta kan runan vara **a**. Samma princip går inte att tillämpa på det femte tecknet. Det näst sista tecknet i raden kan vara en lönnruna 2:1, d.v.s. **h**. Vidare förekommer en runföljd **pi** upprepad – som det tycks – fyra gånger. Likaså är en **u**-runa med dubbla linjer ristad tre gånger i följd.

De följs av en **u**-runa med en **a**-runa inskriven mellan huvudstav och bistav. Därefter ännu en **u**-runa med dubbla linjer. Den andra och tredje **u**-runan i sekvensen är stupad. Runföljderna **rbp**, **sp** och **fhf** stämmer inte överens med reglerna för hur en stavelse i svenskan är uppbyggd i initial eller final ställning. Det är dock möjligt att det här föreligger stavelsegräns mellan ordslut och ordbörjan. Påfallande är också att inga vokalbeteckningar uppträder i runföljderna. Mot en språklig mening talar möjligen förekomsten av de som det tycks fyra gånger ristade runföljderna **pi**, där i ett fall, förmodligen genom ett förbiseende, **i**-runan har ristats genom den följande **p**-runan.

Några av tecknen kan uppfattas som bindrunor eller som tecken i en substitution. Tecknet (fig. 8) kan som tecken för 2:1 stå för första runan i andra ätten, d.v.s. **h**. Förekomsten av runan **u** tre gånger i följd skulle kunna vara ett chiffer med repeterade runor och stå för runan **o** med utgångspunkt i runalfabetets **u** enligt principen **f = f**, **ff = u**, **fff = p**, **o = o**, **oo = r**, **ooo = k**. Inte heller här har försöken att dechiffrera texten givit något positivt resultat. Det kan därför sättas i fråga om det rör sig ett språkligt betydelsebärande meddelande. Det prov som ristaren i så fall sätter läsaren på i fråga om dessa två rader väntar fortfarande på sin lösning av en skicklig tolkare.

I inledningen av uppsatsen påpekas den musikmagiska roll som harpan ges i många texter. Det är därför inte uteslutet att texten i de två avslutande raderna har haft en magisk innebörd som har dolts i en ”lönnskrift” bestående av icke-språkliga tecken.

Mycket talar för att Erre inte bara har gjort harpan utan också har ristat runorna på stämnyckelns fyra sidor. Runografiskt in-

Fig. 8.

Fig. 9. Så kan en vikingatida "knäppharpa" ha sett ut. Förslag av Styrbjörn Bergelt. Ur Bergelt 1986.

tressant är att vissa runor uppvisar varierande distinktiva former – a-runan har både långkvist- och kortkvistform och gotländsk s-runan uppträder i lönninskriften – eller har rak eller svängd linearitet. Men sådana variationer kan förekomma hos en och samma ristare. Om runorna ristats in samband med att nyckeln tillverkades är svårt att avgöra. Det kan anmärkas att två parallella streck har ristats lodrätt över ena bredsidan (sida D) med kägellik ornering mellan linjerna och två parallella streck på den ena smalsidan (sida C). Skador i baserna på ru-

nor i inskriftens början och på de parallella linjerna och på orneringen visar att den tjockare kortändan har snedtäljts efter det att runorna har ristades in.

Runinskrifterna i Sigtuna liknar i många avseenden de talrika runfynd som har gjorts vid arkeologiska undersökningar i medeltida städer som Hedeby/Schleswig, Lund, Lödöse, Bergen och Trondheim. Det är dock anmärkningsvärt att runfynden i Sigtuna liksom i Hedeby/Schleswig och Lund saknar den typ av inskrifter som förekommer i städerna i västra Skandinavien och som är förknippade med handel och med brevkommunikation. Det skulle kunna tyda på en skillnad i stadsmiljön i fråga om användningen av runor, men beror sannolikt på att de tillkommit under olika århundraden. I vilket fall hör flera av runfynden i Sigtuna, bland dem stämnyckeln, säkerligen samman med kulturella ambitioner hos det övre skiktet av samhället i medeltidens Sigtuna.

Noter

- 1) Vers 41 (42) lyder på fornisländska *Sat par á haugi / ok sló hörpo / gýgjar hirðir / glaðr Eggþér; / gól um hánom / í gaglviði / (Hauksbók: galgviði) / fagrraudr hani / sá er Fialarr heitir.*
- 2) I den poetiska Eddan förekommer Gunnars död i åtta olika dikter. De flesta beskriver inte något harpspel. Att Gunnar spelar på harpan förekommer i ett prosaparti i *Dráp Niflunga* och i sångerna *Oddrúnarkviða v. 29–30*, *Atlakviða v. 34* och *Atlamál in grœnlensku v. 66*.
- 3) Det isländska *knía* (*knýa*) är besläktat med vårt knoa 'slå med knogen; klämma'.
- 4) Inskriftens **hita** är ett tidigt exempel på pronominet *hitta*, som är belagt i några medeltida runinskrifter (G78, 83, 101 och förmodligen G 206, beträffande den senare se V. Reinhammar, *Pronomenstudier* (1975), s. 168f.
- 5) För en givande diskussion av **eri sliþi harbu þisi** tackas Heimur Pálsson.
- 6) En redovisning hur forskare sett på utvecklingen av ursprungliga diftoner i svenska, t. ex. æi till långt e, ger Gösta Holm i uppsatsen *Monoftongeringens kronologi* i *Studier i nordisk filologi* 62 (1980).
- 7) För den förstnämnda förklaringen se Krogman i *Wörter und Sachen* 21 (1940) s. 44 ff, för den senare se Baetke, *Das Heilige in Germanischen* (1942), s. 58 ff.

Summary. Harps and harp playing are not uncommon in the pre-Christian myths and literature of the Nordic countries. The oldest image of a stringed instrument from there, a picture of a lyre, is found on a 6th century picture stone from Gotland. The harp is mentioned in many poems and Icelandic Sagas. In these it is connected with both myths and magic. In the *Voluspa*, the prophecy of the seerees, of the Poetic Edda, where the creation of the world and how it will end in the twilight of the gods is described, the harp playing of the shepherd of the giantess symbolically announce the disastrous end. A group of heroic poems in the Edda tells the story of Sigurd the dragon slayer. The harp is mentioned in four different versions of the execution of the hero Gunnar playing his harp in the snakepit. There are eight pictures of Gunnar in the snakepit, the oldest one on a rune-inscribed baptismal font from the 12th century and sev-

eral of them are on doorframes of 13th century churches. Some show a lyre-like instrument and some a harp. The word “harp” (Old Norse *harpa*) probably was used for a number of different stringed instruments. The problem with these written and iconographical sources is that we do not know if they represent real instruments and harp playing at the time.

The archeological finds from the Nordic countries and Nordic spheres of interest abroad are scant and mostly fragments of lyres. In 1999 an interesting archeological find of a rune-inscribed tuning key was made in Sigtuna. The inscription can be read in part and probably says “Listen to (he) who made this! Erri made this harp with skilful hands” or “May Erri play this harp with skilful hands.” The tuning key originates from around the year 1100 and is the oldest Scandinavian source to for the word *harpa*. English text revised by Christina Reid

Referenser

- Bergelt, S. 1986. On the ”stråkarpan” – an ancient bowed lyre. *Second Conference of the ICTM Study Group of Music Archaeology*. Vol. I. Red. C. S. Lund. Stockholm.
- Bergelt, S. 2006. *Hör du harpan? Musikaliska strandhugg kring Östersjön med forntida instrument*. Sigtuna.
- Blindheim, M. 1972. *Sigurds saga i middelalderens billedkunst. Utstilling i Universitetets oldsaksamling 1972–1973*. Oslo.
- Hagland, J. R. 1987. Eit runefunn frå Trondheim og strenginstrument i norsk mellomalder. *Festskrift til Alfred Jakobsen*. Red. J.R. Hagland m. fl. Trondheim.
- Henschen-Nyman, O. 1984. Kring ett frågetecken angående bildstenen Lärbro, Källstäde. *Fornvännen* 79.
- Kermode, P.M.C. 1907. *Manx Crosses*. London.
- Kristjánsson, J. 1992. *Eddas and Sagas. Iceland's medieval literature*. Reykjavík.
- Lindqvist, S. 1942. *Gotlands Bildsteine II*. Stockholm.
- Ling, J. 1983. *Europas musikhistoria –1730*. Stockholm
- Lonnert, L. 2002. *Harpan i ormgruppen. Källor till vikingatidens stränginstrument*. Institutionen för pedagogik, Växjö universitet. En kortare engelsk version finns på www.harpspectrum.org/historical.
- Lund, C. S. 1987. *Fornnordiska klanger*. (Texthäfte till) *Musica Suecia*. Svensk musikhistoria på fonogram. M 101.
- Moberg, L. 1954. Den östnordiska diftongförenklige. *Nysvenska studier* 33.
- Schaik, M. 1992. *The Harp in the Middle Ages. The Symbolism of a Musical Instrument*. Amsterdam.
- Stoklund, M. & Düwel, K. 2001. Die Runenfunde aus Schleswiger Grabungen. *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* 15. Neumünster.
- Sveinsson, E. O. 1962. *Íslenzkar Bókmenntir í fornöld*. Reykjavík.
- Wessén, E. 1968. *Svensk språkhistoria I*. 8. uppl. Stockholm.
- Widmark, G. 1959. *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning*. Uppsala.